

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XVIII

DAWNE MAPY JAKO ŹRÓDŁA
W BADANIACH GEOGRAFICZNYCH
I HISTORYCZNYCH

Polish Academy of Sciences • Institute of the History of Science
Team for the History of Cartography

Maria Curie-Skłodowska University in Lublin
Department of Cartography and Geomatics

Catholic University of Lublin
Institute for the Historical Geography of the Church in Poland
Institute of Geodesy and Cartography in Warsaw

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY Volume XVIII

OLD MAPS AS A SOURCE IN GEOGRAPHICAL AND HISTORICAL RESEARCH

Edited by
Beata Konopska i Jerzy Ostrowski

Warsaw 2014

Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk
Zespół Historii Kartografii

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Zakład Kartografii i Geomatyki

Katolicki Uniwersytet Lubelski
Ośrodek Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce
Instytut Geodezji i Kartografii w Warszawie

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII Tom XVIII

DAWNE MAPY JAKO ŹRÓDŁA W BADANIACH GEOGRAFICZNYCH I HISTORYCZNYCH

Pod redakcją
Beaty Konopskiej i Jerzego Ostrowskiego

Warszawa 2014

Opracowanie redakcyjne
Beata Konopska, Jerzy Ostrowski

Współpraca redakcyjna
Paweł Cebrykow, Krzysztof Kałamucki

Recenzenci
Prof. dr hab. Stanisław Alexandrowicz
Prof. dr hab. Andrzej Ciołkosz

Tłumaczenie przedmowy i części streszczeń na język angielski
Ilona Wojciechowska
Tłumaczenie części streszczeń – autorzy

Opracowanie techniczne i przygotowanie do druku
Signum CM Cezary Mazur

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

Instytut Geodezji i Kartografii
ul Modzelewskiego 27, 02-689 Warszawa,
e-mail: igik@igik.edu.pl

© by: IHN PAN, IGiK

ISSN: 0138-0850

ISBN: 978-83-86062-18-8
ISBN: 978-83-60024-19-5

Druk i oprawa: Drukarnia nr 1, Warszawa

SPIS TREŚCI

<i>Beata Konopska, Jerzy Ostrowski</i> Przedmowa	11
<i>Joanna Plit</i> Analizy geograficzne i historyczne dawnych map	19
*	
<i>Jerzy Ostrowski</i> Praca Henryka Merczynga z 1913 roku o radziwiłłowskiej mapie Litwy i jej wpływ na polskie badania dokładności dawnych map (w setną rocznicę publikacji)	35
<i>Kamil Nieścioruk</i> Weryfikacja wiarygodności treści map dawnych z wykorzystaniem cyfrowego modelu wysokości i podstawowych atrybutów topograficznych	53
<i>Maria Jankowska</i> Kryteria oceny map jako źródła informacji o dziedzictwie kulturowym wsi na przykładzie Wielkopolski	65
<i>Jakub Kuna</i> Problem uwspółcześnienia formy prezentacji map dawnych	79
**	
<i>Adam Linsenbarth</i> Mozaikowa mapa z Madaby z VI wieku cennym źródłem informacji geograficznych, historycznych i biblijnych	93
<i>Kazimierz Kozica</i> Wrocławski przedwojenny egzemplarz mapy Europy Gerarda Mercatora (1554)	111
<i>Piotr Grabowski</i> Obraz historycznej Warmii na mapach włoskich i francuskich kartografów w XVI–XVIII wieku	121
<i>Andrzej Janeczek</i> Rękopiśmienna mapa cyrkulu zamojskiego z austriackiego Archiwum Wojennego i jej relacja do zdjęcia józefińskiego Galicji (1779–1783)	133

Bogdan Wolak

- Próba oceny obrazu rzeźby terenu na mapie Schroettera
w skali 1:152 000 (1802–1810) 145**

Michał Trzewik

- Układ przestrzenny miasta Lublina
na przełomie XVIII i XIX wieku na planach austriackich
przechowywanych w Archiwum Wojennym w Wiedniu 155**

Dariusz Lorek

- Kartograficzny obraz Poznania w okresie zaborów 169**

Teresa Bogacz

- Mapy Lubina z XIX i XX wieku jako źródło do badań
nad rozwojem przestrzennym miasta 181**

Wojciech Mielewczyk

- Środowisko geograficzne na XIX-wiecznych mapach wsi
na przykładzie zbiorów Muzeum Narodowego Rolnictwa
i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie 193**

Lucyna Szaniawska

- Joachim Lelewel jako badacz dawnych opisów świata
i twórca „krajobrazów” 209**

Adrianna Szczerba

- Mapy archeologiczne zachodnich guberni
Imperium Rosyjskiego 237**

Tomasz Olenderek

- Charakterystyka dawnych map leśnych 251**

Waldemar Spallek

- Kształtowanie się koncepcji map ogólnogeograficznych
w świetle polskich atlasów szkolnych wydanych do 1939 roku 263**

Beata Konopska

- Atrybut miejsca w czasie jako właściwość dawnych map
z punktu widzenia antropologii kulturowej na przykładzie
publikacji okresu PRL 285**

Dorota Jutrzenka-Supryn

- Zagadnienie rekonstrukcji treści i obrazu w zabytkowych
mapach i globusach 301**

Joanna Sroka

Atlas Silesiae w zbiorach polskich – technologia wykonania i konserwacja (zarys problematyki)	321
--	------------

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa,

Anna Synajewska-Przybyś, Tomasz Klepka

Możliwości badania materiałów drukowanych z użyciem techniki optycznej, polaryzacyjnej i konfokalnej oraz SEM-EDS	337
--	------------

Roman Czaja, Zenon Koziel,

Radosław Golba, Agnieszka Pilarska

Atlas historyczny miast polskich	349
---	------------

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa

Toponimy na mapach Półwyspu Kolskiego jako przykład bogactwa etnograficznego regionu	353
---	------------

CONTENTS

Beata Konopska, Jerzy Ostrowski

Preface	15
----------------------	----

Joanna Plit

Geographical and historical analyses of old maps	19
---	----

*

Jerzy Ostrowski

The work of Henryk Merczyng from 1913 on the Radziwill map of the Grand Duchy of Lithuania and its influence on the Polish research on the accuracy of old maps (on the hunderth anniversary of publication)	35
---	----

Kamil Nieścioruk

Verification of content credibility of old maps with application of digital elevation model and basic topographic attributes	53
---	----

Maria Jankowska

Evaluation criteria for maps as a source of information about the cultural heritage of the countryside based on the example of Wielkopolska	65
--	----

Jakub Kuna

The problem of contemporization of the form of presentation of old maps	79
--	----

**

Adam Linsenbarth

The Madaba Mosaic Map from the 6th century – a source of information for geographical, historical and Bible studies	93
--	----

Kazimierz Kozica

The Wroclaw pre-war copy of the map of Europe by Gerard Mercator (1554)	111
--	-----

Piotr Grabowski

The picture of the historical Warmia on the maps of Italian and French cartographers in the 16th–18th centuries	121
--	-----

Andrzej Janeczek

- The manuscript map of Zamość district from the Austrian War Archives and its relation to the Joseph's survey of Galicja (1779–1783) 133**

Bogdan Wolak

- Analysis of the presentation of relief on the Schroetter's map, scale 1:152,000 (1802–1810) 145**

Michał Trzewik

- Spatial layout of Lublin at the turn of the 18th century on Austrian city maps stored in the Vienna War Archives 155**

Dariusz Lorek

- Cartographic image of Poznań in the time of partitions 169**

Teresa Bogacz

- Maps of Lubin from the 19th and 20th centuries as the source for research on the spatial development of the city 181**

Wojciech Mielewczyk

- The geographical environment on the 19th century maps of villages based on the collection of the National Museum of Agriculture and Agricultural-Food Industry in Szreniawa 193**

Lucyna Szaniawska

- Joachim Lelewel as an investigator of old world's descriptions and author of "landscapes" 209**

Adrianna Szczerba

- Archeological maps of western provinces of the Russian Empire 237**

Tomasz Olenderek

- Characteristics of old forest maps 251**

Waldemar Spallek

- Evolution of the concept of general reference maps in the light of Polish school atlases published until 1939 263**

Beata Konopska

- Attribute of place in time as a feature of old maps from the perspective of anthropology of culture based on publications of Polish People's Republic period 285**

Dorota Jutrzenka-Supryn

- Problems of content and image reconstruction
in historical maps and globes 301**

Joanna Sroka

- Atlas Silesiae in the Polish collections – technology
of binding and conservation (outline of problems) 321**

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa,

Anna Synajewska-Przybyś, Tomasz Klepka

- The possibilities of printed materials research
with the use of optical, polarization, confocal
and SEM-EDS techniques 337**

Roman Czaja, Zenon Koziel,

Radosław Golba, Agnieszka Pilarska

- The Historical Atlas of Polish Towns 349**

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa

- Toponyms on maps of the Kola Peninsula as an example
of the ethnographic wealth of the region 353**

Lucyna Szaniawska

Warszawa

Joachim Lelewel jako badacz dawnych opisów świata i twórca „krajobrazów”*

1. Wprowadzenie

W historiografii Joachim Lelewel rozpowszechnił na gruncie polskim ideę uzupełniania tekstów mapami mającymi dodatkowe wartości poznawcze i dydaktyczne. Opracowywane przez niego mapy pełniły w rozprawach historycznych, zwłaszcza z zakresu historii geografii i odkryć geograficznych, właśnie taką nie do przecenienia funkcję. Współoddziaływanie na siebie zjawisk i zdarzeń oraz konieczność ujęcia w badaniach wszystkich elementów otoczenia Lelewel wyraził w następujący sposób: „Historia opisująca, rodem ludzkim zajęta potrzebuje znajomości ziemi, [...] opisanie jej stanowi geografję [...] oraz ich na kartach geograficznych wystawienie. [...] Geografia tedy jest posadą historii opisowej”¹. Uważał także, że w procesie nauczania geografia ma wpływ na wyobraźnię ucznia i na łatwe zapamiętywanie poznawanego materiału, na kojarzenie faktów historycznych z miejscem ich dziania się. Wyraził to słowami w jednej ze swoich pierwszych publikacji metodologicznych, w rozdziale o łatwym i pozytywnym nauczaniu historii: „Wiadomo też jak bez wyobrażeń geograficznych, i stałych, i pewnych, kroku nawet w historii postąpić nie można, że świadomość geografii naukę historii wyprzedzać powinna”².

Obie koncepcje sposobu nauczania historii wspomaganego opisem przestrzeni geograficznej Lelewel stosował w całym twórczym życiu – jako nauczyciel oraz pisarz. Popularyzację historii powszechnej i poszczególnych regionów świata ze szczególnym uwzględnieniem ziem dawnej Rzeczypospolitej rozpoczął jako wykładowca na Uniwersytecie Wileńskim w 1815 roku³. Później kontynuował ją

* Krajobraz w odniesieniu do mapy to słowo, które nie przyjęło się w języku polskim. Lelewel w swoich tekstach stosuje wymiennie obok siebie cztery synonimy słowa mapa: krajobraz, karta geograficzna, ziemiobraz i mappa, np. w: J. Lelewel, *Geografia...*, 1859, s. [7]. Słowa krajobraz w odniesieniu do map Lelewel praktycznie zawsze używa w stosunku do map historycznych towarzyszących tekstom mającym na celu edukację polskiej młodzieży w zakresie historii ziem polskich.

¹ J. Lelewel, *Historia...*, 1964, s. 100–102.

² J. Lelewel, *Historyka...*, 1815, s. 113.

³ M. Ciesielski, *Adam Naruszewicz...*, 2011, s. 65.

w formie rozpraw naukowych oraz tekstów popularnych skierowanych do szerokiej, głównie polskiej publiczności, przygotowując publikacje do końca życia (1861) z koncepcyjnie opracowanymi i przygotowanymi do druku mapami.

Omówienie tematu zostało ograniczone do przypomnienia tych spośród przez niego opracowanych i sztychowanych map, które zostały zebrane w *Albumie rytownika polskiego, D'un Graveur Polonais*, wydanym w Poznaniu nakładem Księgarni Jana Konstantego Żupańskiego w 1854 roku.

Spośród Lelewelowskich kilkuset drukowanych wersji map do *Albumu rytownika polskiego* wydawca, w porozumieniu z autorem, wybrał zapewne te najbardziej reprezentatywne dla sposobu redakcji i ręki mistrza. Żupański o kryteriach doboru ilustracji wypowiada się w następujący sposób: „musieliśmy zrobić wybór z dość znacznej liczby i daliśmy pierwszeństwo tablicom mniej rozprzestrzenionym i niewydanym, a przede wszystkim tym, których przedmiot wymagał więcej zręczności artystycznej... mieliśmy na uwadze, aby wykazać przykładami różnaitość przedmiotów przez sztycharza wykonanych oraz wartość naukową utworów”⁴. Obok plansz z obrazami monet, pomników, grobowców i różnych znaków graficznych zdobiących dawne przedmioty *Album* zawiera w „Dziale krajobrazów” 12 plansz z mapami, w „Dziale numizmatycznym” 3 plansze z mapami towarzyszącymi obrazom monet galijskich i niderlandzkich oraz w „Dziale polskim” jedną planszę z czterema mapami historycznymi. Prawdopodobnie ze względów finansowych plansze nie zostały ponumerowane, zaś znajdująca się na niektórych z nich numeracja pochodzi z wcześniejszych publikacji.

J.K. Żupański, wielokrotny wydawca dzieł naukowych i popularyzatorskich Lelewela, z wielką pieczołowitością propagował niezwykłość i wszechstronność jego wykonanych w ciągu pięćdziesięciu lat prac badawczych i ilustratorskich. W starannie wydanym albumie większość plansz drukowanych jednobarwnie z miedzianych płyt została starannie pokolorowana farbami akwarelowymi. Pracę tę wykonano na etapie produkcji publikacji, a nie jak w książkach przeznaczonych do nauczania, w których Lelewel zalecał, aby uczeń dla łatwiejszego zapamiętania przekazywanych treści sam kolorował granice i ważniejsze obiekty geograficzne. W przedmowie do *Albumu* Żupański cytuje obszerną wypowiedź mistrza wspominającego, jak doszło do podjęcia niełatwego zadania rzeźbienia w płytach miedzianych i jaki przebieg miała jego rzemieślnicza kariera.

Na potrzeby przedstawienia Joachima Lelewela jako badacza dawnych opisów świata i twórcę „krajobrazów” wzięto pod uwagę rolę, jaką jego mapy odgrywały w towarzyszących im tekstach. Omówienie map podzielono na cztery części: (1) mapy historyczno-polityczne ziem dawnej Rzeczypospolitej, (2) mapy loka-

⁴ J. Lelewel, *Album rytownika...*, 1854, s. 9.

lizacji zabytków kultury materialnej na przykładzie monet, (3) mapy obrazujące treści geograficzne tekstów starożytnych pisarzy oraz (4) kopie map twórców średniowiecznych i renesansowych.

2. Mapy historyczno-polityczne ziem dawnej Rzeczypospolitej

Pierwsza grupa map to mapy historyczne prezentujące granice polityczne i administracyjne towarzyszące tekstom z zakresu historii politycznej ziem polskich⁵. Były to mapy znane wielu Polakom, a wielkość ich nakładów wynikała z edukacyjnego charakteru tekstów wyraźnie służących do nauczania historii młodzieży polskiej.

Lelewel opracował dwa zbiory map do podręczników historii Polski⁶: (1) *Dzieje Polski Joachim Lelewel potocznym sposobem opowiedział i do nich dwanaście krajobrazów skreślił*; (2) *Dzieje Polski, które stryj synowcom swoim opowiedział przez Joachima Lelewela*. Wcześniej ukazały się *Dzieje Polski Joachim Lelewel potocznym sposobem opowiedział i do nich dwanaście krajobrazów skreślił*, Warszawa: w Drukarni J. Węckiego, 1829⁷. Książka ta wraz z wydaniem w tymże roku *Atlasem do dziejów polskich z dwunastu krajobrazów złożonym*, Joachim Lelewel skreślił wznawiana była według Bolesława Olszewicza jedenastokrotnie, w jednym przypadku niezależnie, według Mikołaja Dzikowskiego 18 razy, a według Z. Rzepy do 1961 r. miała 19 wydań⁸. Dla polskich uczniów był to najważniejszy ilustrowany mapami podręcznik do ojczyznej historii. Składał się z przekrojowych map Rzeczypospolitej: 1. Słowiańszczyzna przed powstaniem Polski roku 850; 2. Polska za Mieczysława I. roku 992; 3. Polska za Bolesława Wielkiego roku 1025; 4. Polska czyli Lechia od Bolesława Krzywoustego między synów podzielona roku 1139; 5. Lechia za Bolesława Wstydliwego roku 1279; 6. Polska za Władysława Łokietka roku 1333; 7. Polska za Kazimirza Wielkiego roku 1370; 8. Polska za Jana Alberta roku 1500; 9. Polska za Zygmunta Augusta roku 1572; 10. Polska za Stefana Batorego roku 1586; 11. Polska za Jana Kazimirza i za Michała Wisniowieckiego 1673 Kłęski od roku 1648. do 1717; 12. Polska za Sta-

⁵ S. Alexandrowicz, *Joachim Lelewel...*, 1988, s. 121, 126–127; autor podkreśla zasługi Lelewela na polu historii kartografii rozciągające się na dzieje Polski i słowiańszczyzny.

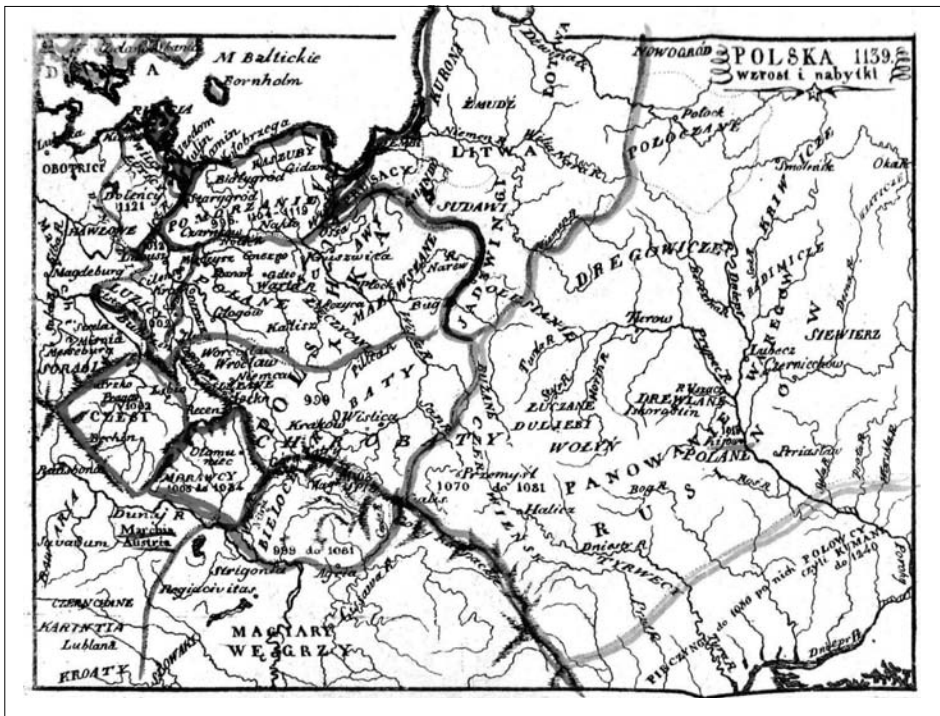
⁶ Dodatkowo H. Hleb-Koszańska i M. Kotwiczówna, w: *Bibliografia utworów...*, 1952, s. 20, podają za Mikołajem Dzikowskim (M. Dzikowski, *Katalog atlasów...*, 1940, s. 403–405, opis 373) informację o sporządzeniu sześciu map do *Małego atlasu do Historii Polskiej* Józefa Miklaszewskiego i Teodora Wagi z sześciu *kart geograficznych złożonego*, na podstawie map Lelewela i pod jego kierunkiem, po raz pierwszy opublikowanych w 1824 r.; J. Lelewel, *Polska, dzieje...*, 1858 w rozdziale 1) *Dziejopisarstwo*, s. LII, pisze „przy ponownym tej historii wydaniu, wyryciem na blasze pięciu historycznych mapp w Norimberdze; posłużyły i do historii Theodora Wagi. Niechże mi nikt nie zarzuca, że dla siebie sam karty geograficzne sztychował; przyrządzały się jich rysunki dla jinnych; nie bez kłopotów i strapiień litografowane, ryte”.

⁷ H. Hleb-Koszańska, M. Kotwiczówna, *Bibliografia utworów...*, 1952, s. 29–30.

⁸ B. Olszewicz, *Kartografia...*, 1998, poz. 299; M. Dzikowski, *Katalog atlasów...*, 1940, s. 418–421, opis 399; Z. Rzepa, *Kartografia historyczna...*, 1980, s. 45.

niśława Augusta podzielona 1772. 1793. 1795⁹. Wszystkie mapy wydano w skali 1:14 000 000¹⁰. Nakłady pierwszych wydań liczyły, jak podaje Zbigniew Rzepa, po dwa, trzy tysiące¹¹, zapewne i kolejnie nie były mniejsze.

Wydanie czwarte *Dziejów* z 1843 roku zostało zatytułowane *Dzieje Polski, które stryj synowcom swoim opowiedział przez Joachima Lelewela*. Ukazało się ono jeszcze dwukrotnie w latach 1845 i 1849, pod tym samym tytułem we Wrocławiu nakładem Zygmunta Schlettera. Również wydania warszawskie nakładem Samuela Orgelbranda z lat 1853, 1856, 1859 i 1863 miały ten sam tytuł, a tablice z mapami były kopiami Lelewelowskich pierwowzorów; wykonano je techniką litograficzną. Inną zmianą było zmniejszenie formatu map dokonane już do trzeciego wydania w Lipsku z 1837 roku. Kolejną zmianą było tworzenie z kilku map tablic. Zapewne sam autor nie miał dobrego zdania o ich technicznej

Ryc. 1. Mapa w lewym górnym rogu planszy „12. Krajobraz Polski na cztery okresy jej dziejów” (w spisie treści) opublikowanej w *Albumie rytownika* w 1854 roku

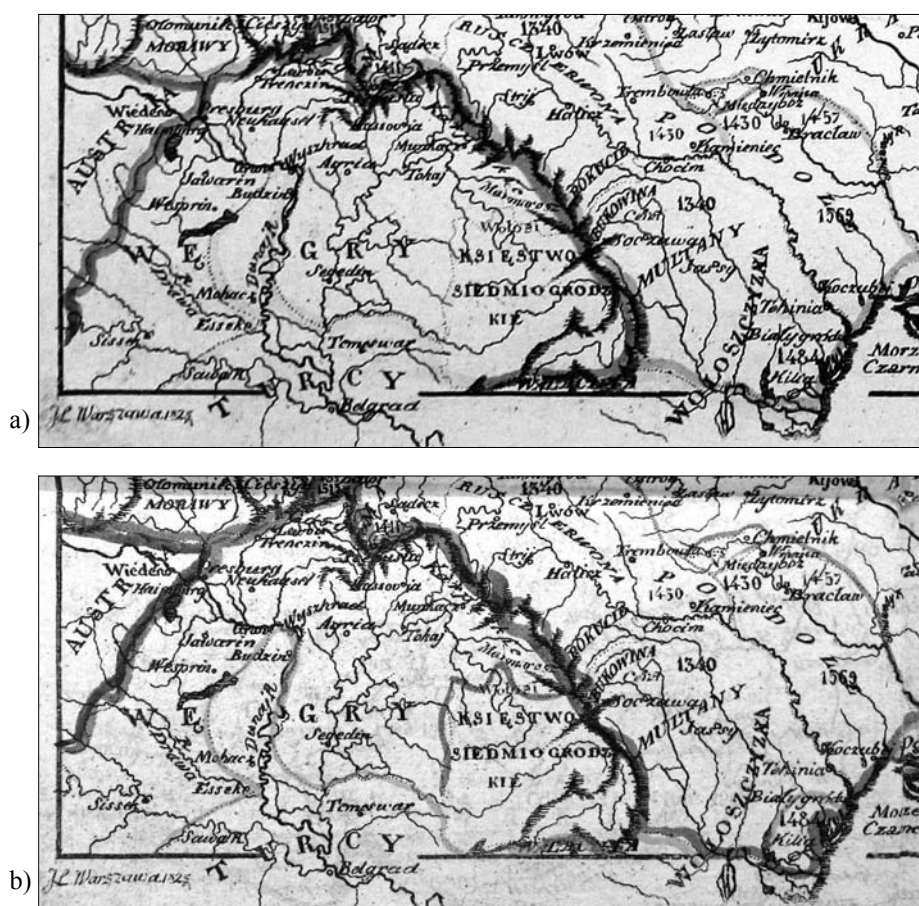
⁹ Porównaj L. Szaniawska, *Mapy i atlasy...*, 2014, s. 7–26.

¹⁰ Z. Rzepa, *Kartografia historyczna...*, 1980, s. 54.

¹¹ Zbigniew Rzepa również wydzielił taką kategorię map pisząc: „w całokształcie dorobku Lelewela na polu kartografii historycznej wyraźnie oddzielną grupę stanowią mapy szkolne”, Z. Rzepa, *Kartografia historyczna...*, 1980, s. 45, 51.

wartości, ponieważ żadna z nich nie znalazła się w *Albumie rytownika*, w związku z czym w artykule nie są bliżej omówione.

Tylko jedna mapa dotycząca historii politycznej Rzeczypospolitej znalazła się w *Albumie rytownika* jako ostatnia plansza w rozdziale „Dział trzeci. POLSKA”. W rozpoczynającym dział wstępie Lelewel nie wspomina o mapie, nadmienia tylko o biciu okolicznościowego talara za Zygmunta Starego. To że mapa oryginalnie należała do *Albumu* wynika z „Wykazu treści”, w którym zapisano: „12. Krajobraz Polski na cztery okresy jej dziejów”. Ze wszystkich kopii dwunastu map dołączanych do *Dziejów* wybrano tablicę z czterema mapami. Są to, podając od lewego górnego rogu, mapy: *POLSKA 1139 wzrost i nabytki*, *POLSKA 1333 podziały i straty*, *POLSKA 1585 wzrost i jednoczenie* oraz *POLSKA 1795 straty i podział* (ryc. 1). W lewym dolnym rogu planszy umieszczono zapis „JL Warszawa 1858”.

Ryc. 2. Porównanie stanu płyty na przykładzie fragmentu mapy *POLSKA 1585, wzrost i jednoczenie*: a) wydanej w roku 1854 i b) w roku 1858

szawa 1825”¹². Została utrzymana skala map około 1:14 000 000, ale obcięcie brzegów treści spowodowało zmniejszenie ich wymiarów w stosunku do map z podręcznika *Dzieje Polski*. Daty przekrojów historycznych, oprócz jednej, w której zamieniono 1586 na 1585, zostały te same. Jako określeń pokazanych na mapach okresów historycznych użyto innych sformułowań niż stosowane w *Dziejach Polski*. Zamiast ogólnie przyjętego nazwania okresu od imienia panującego władcy (np. Polska czyli Lechia od Bolesława Krzywoustego między synów podzielona roku 1139) dano subiektywne określenie stanu państwa (np. wzrost i nabytki)¹³.

Omawiana plansza z 1854 r. została ponownie wydana w innej historycznej książce Lelewela *Polska, dzieje i rzeczy jej rozpatrywane...*, Tom I, opublikowanej w Poznaniu przez Żupańskiego w 1858 r.¹⁴ jako mapa załącznikowa umieszczona na końcu tekstu. Porównując oba wydania mapy widzimy, że użyto z całą pewnością tych samych płyt, nie dokonując w nich większych poprawek (ryc. 2).

3. Mapy rozmieszczenia zabytków kultury materialnej¹⁵ na przykładzie monet

Mapy towarzyszące omówieniu zbiorów numizmatycznych są wyrazem specyficznego i bardzo poważnego podejścia Lelewela do badań. Już w pierwszych publikacjach, które powstały gdy pracował na Uniwersytecie Wileńskim, zaliczał numizmatykę do nauk pomocniczych, co świadczyło o jego traktowaniu numizmatyki jako dyscypliny naukowej¹⁶, zaś ich treść o jego znajomości przedmiotu badań¹⁷. Najważniejsze publikacje Lelewela z tego zakresu powstały na emigracji we Francji oraz Belgii i są nimi: *Numismatique du moyen-âge* wydana w Paryżu w 1835 r. i *Type Gaulois ou Celtique, par Joachim Lelewel. Atlas* wydany w Brukseli w 1840 r., towarzyszący tekstowemu opracowaniu numizmatów pt. *Études numismatiques et archéologiques*, wydanemu w Brukseli w 1841 r., w tomie pierwszym, który liczy 468 stron i zawiera, oprócz kilkuset zamieszczonych w *Atlasie*, dalsze liczne ryciny monet¹⁸.

¹² Pomimo poszukiwań, autorka nie znalazła Lelewelowskiej publikacji wydanej z tą planszą przed 1854 rokiem.

¹³ J. Lelewel, *Polska, dzieje...*, 1858, s. 93.

¹⁴ H. Hleb-Koszańska, M. Kotwiczówna, *Bibliografia utworów...*, 1952, s. 120. Brak w: Z. Rzepa, *Kartografia historyczna...*, 1980.

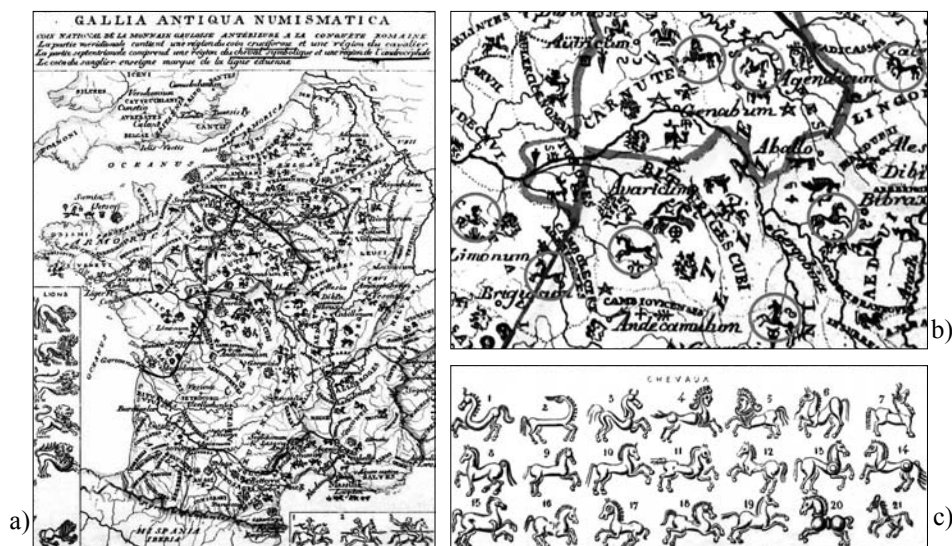
¹⁵ L. Szaniawska, *Mapy i atlasy...*, 2014, s. 10–11, ryc. 3: autorka omawia dwa warianty plansz z mapą Lelewela *OKOLICE WSI Ruszcza płaszczyna*, na których Lelewel pokazuje lokalizację wykopalisk archeologicznych oraz przykłady wydobytych tam przedmiotów. Mapy dołączono do artykułu *Mogiła pod wsią Ruszcza płaszczyna w Sandomierskiem* i opublikowano w latach 1830 i 1846.

¹⁶ H. Szczegóła, *Joachim Lelewel jako numizmatyk*, 1988, s. 135.

¹⁷ Lelewel w 1810 r. przebywał w Krzemieńcu, gdzie Tadeusz Czacki dopuścił go do swojej kolekcji rękopisów i numizmatów, w: S. Kieniewicz, *Joachim Lelewel*, 1990, s. 10–11.

¹⁸ J. Lelewel, *Études...*, 1841.

W *Albumie rytownika* w rozdziale „Dział drugi. NUMISMATIKA” spośród szesnastu ponumerowanych tylko w spisie treści plansz, znalazły się trzy mapy towarzyszące zbiorom monet. Pierwsza z nich to „12. Gallja numismaticzna” (w spisie treści: *GALLIA ANTIQUA NUMISMATICA* – tytuł nad mapą)¹⁹, druga „Merovingskie złoto; numismatiki baronałskiej Francja” (w spisie treści: *LA FRANCE NUMISMATIQUE indiquant les differences et les variations des types locaux de la monnaie des barons* – tytuł nad mapą) oraz trzecia „15. Pieniądze srebrne Nederlandu” (w spisie treści bez tytułu).

Ryc. 3. Mapa *GALLIA ANTIQUA NUMISMATICA*:

a) na planszy „12. Gallja numismaticzna”, b) użyte na niej znaki graficzne z różnymi odmianami znaku konia do oznaczenia miejsc odkrycia danej monety oraz c) zestaw zastosowanych znaków konia znajdujących się na monetach

GALLIA ANTIQUA NUMISMATICA oryginalnie była opracowana do *Atlasu* z 1840 r., w którym według kolejności ułożenia była dziesiątą planszą, a w spisie treści była oznaczona jako „Elements du type Gaulois et carte de la Gaule numismatique”. W obu wydaniach – brukselskim i poznańskim użyto tej samej miedziorytowej płyty, bez wnoszenia jakichkolwiek zmian. Może o tym świadczyć, między innymi, brak znaku graficznego lwa oznaczonego cyfrą „6” w ramce znajdującej się w lewym dolnym rogu mapy (ryc. 3a), który to „defekt” jest zachowany na płycie w obu edycjach. Plansza składa się z dwóch części – lewej z tablicami zawierającymi pogrupowane znaki graficzne, przekalkowane z mo-

¹⁹ Plansza nosi numer „Pl.X.” pozostawiony z wcześniejszej publikacji.

net galijskich z okresu rzymskiego oraz prawej z mapą Francji, z nazwami łacińskimi, podzielonej na cztery regiony – wyróżnione barwami i nazwane w tekście nad mapą. Regiony Lelewel wydzielił na podstawie częstotliwości występowania monet z określonym znakiem i nazwał je w następujący sposób: „région du coin cruciforme”, „région du cavalier”, „région du cheval symbolique” oraz „région de l’androcéphale”. W jednym z zestawów znaków pokazano różne rysunki koni („Chevaux”) (ryc. 3c). Częstotliwość występowania znaków konia na mapie pokazuje rycina 3b.

Rozpatrywanie czytelności planszy bez szczegółowego przestudiowania tekstu w *Type Gaulois ou Celtique*, w rozdziale „Éléments du type Gaulois”, w omówieniu zatytułowanym „Chevaux” oraz odpowiednich fragmentów w *Études numismatiques et archéologiques* nie daje oczekiwanych rezultatów. Natomiast całość publikacji specjaliści ocenili bardzo wysoko, wykazując nowatorski sposób klasyfikacji i prezentacji monet oraz wnikliwość opisów numizmatów sporządzonych przez Lelewela. Jak pisze Stefan Kieniewicz, „Wydawnictwo spotkało się z przychylną oceną we Francji i w Niemczech – wśród specjalistów z oceną wręcz entuzjastyczną... Jeszcze dziś specjalista belgijski (Maurice Colaert) nazywa wręcz genialną ową pierwszą Lelewelowską syntezę numizmatyki średniowiecznej”²⁰.

4. Mapy obrazujące treści geograficzne tekstów pisarzy starożytnych

W przedmowie do *Albumu* Żupański pisze, że zasługą Lelewela w pracach badawczych było „na polu geografii starożytnej i geografii średnich wieków [to, że] odkopiował mappy więcej niż 30 geografów starożytnych i 90 wieków średnich lub późniejszych”²¹. Używając w tym zdaniu skrótu myślowego Żupański nie dopowiedział, iż wielki polski historyk na owych mappach zrekonstruował treści tekstów starożytnych geografów, które zachowały się w oryginałach lub odpisach do XIX wieku. W pewnym sensie zawarł tę informację w kończącym akapit zdaniu: „nasz rytownik wypracował sam całkowitą kartografię i zebrał znane pomniki w pomierne ramki, przystępne dla wszystkich”²².

Do omówienia tych map wybrano spośród jedenastu zaprezentowanych w *Albumie* dwa przykłady z planszy „1. Wyobrażenia greckie o świecie, krajobraz Pytheasa”. Jej pierwsza wersja składała się z dwunastu ponumerowanych map (może precyzyjniej szkiców mapowych), wykonanych przez Lelewela w okresie, gdy pracował na Uniwersytecie Wileńskim. Wydano ją w *Atlasie do J. Lelewela badań starożytności we względzie geografji (z 19. Tablic złożonym)*, w Wilnie

²⁰ S. Kieniewicz, *Joachim Lelewel*, 1990, s. 119; zob. także H. Szczegóła, *Joachim Lelewel jako numizmatyk*, 1988, s. 139.

²¹ J. Lelewel, *Album rytownika...*, 1854, s. 9.

²² *Ibidem*, s. 9.

i Warszawie nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego w 1818 roku. Atlas ten był zbiorem map ilustrujących tekst rozprawy naukowej Lelewela opublikowanej w tymże roku z datą zapisaną na ostatniej stronie tekstu „Zakończono drukować d. 2. marca/18. lutego 1818”²³. Według znajdującego się w atlasie spisu „Poczet krajobrazów na dziewiętnastu tablicach pomieszczonych” oraz map, z dużym prawdopodobieństwem można powiedzieć, że do ponownego rytowania Lelewel użył następujących tablic: „Nr^o 1 i 27, 5, 7 i 33b oraz 8”²⁴ z wydania 1818 roku.

Mapa nr 1

Pierwowzorem dla planszy 1 z 1854 r. była identyczna plansza wydana w Brukseli w roku 1836 jako załącznik w rozprawie historycznej *Pythéas de Marseille et la géographie de son temps par Joachim Lelewel*. Na planszy tej mapa z numerem 1 z 1854 r. i tytułem *SYSTÈME HOMERIQUE* zapisanym wzdłuż górnej części okręgu tworzącego jej ramkę (ryc. 4b) jest ewidentnie kopią oryginału z 1818 r. zamieszczonego jako mapa „Nr 27” *HOMEROS HESJODOS* (ryc. 4a).

Ryc. 4. Porównanie map opracowanych przez Lelewela na podstawie tekstów Homera i Hezjoda: a) w wydaniu z roku 1818 oraz b) z roku 1854

Obie mapy w kształcie koła przedstawiają obraz ekumeny zapisany w epickich utworach dwóch greckich poetów żyjących w VIII w. p.n.e. – Homera i Hezjoda. Zasadniczą różnicą między treścią map jest użyty język, w edycji z 1818 r. – polski, a z 1854 r. – francuski. Na przykład, pod dolną ramką mapy z 1818 r. widnieje dopowiedzenie tytułu „Wyobrażenie trwające między Grekami do czasu wojen

²³ J. Lelewel, *Joachima Lelewela badania...*, 1818, s. 591.

²⁴ J. Lelewel, *Atlas do J. Lelewela badań...*, 1818, tablice: „1 i 27 Wykreślone wyobrażenia Homera, Wyrazy ze śpiewów Hesjodowi przyznawanych; 5 i 31 Opisy Xenofonta... Efora; 7 i 33b Pytheasza opisy oraz 8 Mniemania Kratesa”.

z Persami”, a w wydaniu z 1854 brzmi ono następująco: „servant de type aux systemes posterieurs des philosophes des logographes, des poètes, des géographes”. Wyobrażony przez obu poetów obraz świata składa się z dwóch lądów: północnego nazwanego „Strona Ciemna” („Côté de la nuit”²⁵), obejmującego południową Europę od „Kimmery” (zapis nieczytelny) na zachodzie po „Kolchę” (brak odpowiednika) na wschodzie oraz południowego nazwanego „Strona Jasna” („Côté du jour”), obejmującego północną Afrykę od „Atlas G.” („M. Atlas”) na zachodzie po „Jezioro Słone” (brak odpowiednika) na wschodzie. Oba lądy łączy Morze Śródziemne z wieloma znanymi Grekom wyspami, między innymi położoną w części centralnej Kretą (tu „Kreta, Crosses”), Rodos (tu „Rhodos, Rhode”) i Cyprem (tu „Kypres, Cypros”). Nazwami oznaczono krainy, np. w Afryce – „Libya” („Libya”) i „Fenikia” (zamiast krainy nazwa ludu „Phoeniciens”); rzeki, np. w Europie – „Ister R.” (brak odpowiednika) i „Eridanios R.” (brak odpowiednika), w Afryce – „Egyptos czyli Nilos” („Fl. Aegyptos) i „Trilon” („Triton Fl); a także ludy, np. w Europie – „Skythy” (brak odpowiednika), „Galaktofagi” („Galactophages), „Mysy” („Mysiens”), „Hyperborei” (brak odpowiednika), „Ligy” (brak odpowiednika) i „Latini” (brak odpowiednika), w Afryce – „Zachodni [i] Wschodni Etiopowie” („Ethiopiens Occidentaux, Ethiopiens Orientaux”), „Lotofagi” („Lotophages”), „Hemikyni” (brak odpowiednika) i „Arabi” (brak odpowiednika). Pomiedzy wybrzeżami morza narysowano przerywaną linią trasy podróży Odyseusza. Jedną z nich opisano „błądzenia Osyseyssa” (brak odpowiednika), a pozostałe długością trwania każdej z nich – „Dni 5” („5 jours”), „Dni 9” (9 jours) itp. Jak wykazano wyżej, mapa późniejsza została znacznie uproszczona i zawiera mniejszą liczbę nazw geograficznych. Zubożenia mapy w nazwy Lelewel zapewne dokonał nie tylko z powodu mniejszych rozmiarów mapy, ale także przez ponad trzydzieści lat mógł w inny sposób interpretować dane geograficzne Homera oraz Hezjoda, którego nazwiska, nawiasem mówiąc, ponownie nie przytoczył²⁶.

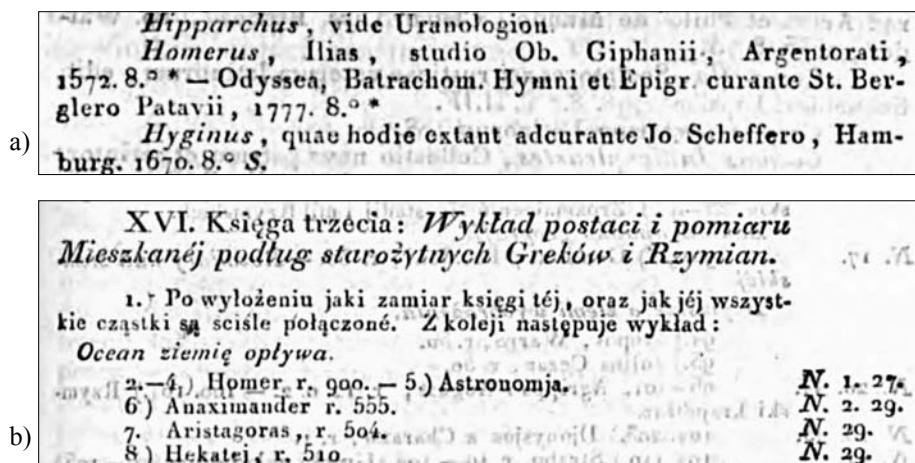
W tym miejscu należy odpowiedzieć na pytanie, jak miał się omówiony wyżej obraz ekumeny Homera narysowany przez Lelewela do tekstu, który zamieścił w *Badaniach starożytności...*? Pierwsza wzmianka o treści tekstu Homera pojawia się w „Księdze 1. §. 7”²⁷, w rozdziale VIII, gdzie Lelewel przytacza badania Johanna Heinricha Vossa (1751–1826)²⁸ i jego „wizerunek wyobrażeń Homera”. Autor krytykuje go za zbytne uściślenie danych pisząc „Poeta bez wątpienia

²⁵ Tu i do końca akapitu umieszczono w nawiasach nazwy z francuskiej wersji z 1854 r.; poprzedzają je nazwy bez nawiasów z 1818 r.

²⁶ W *Géographie du Moyen Âge*, 1852, t. 1, „Prolegomenes”, s. VI–VIII, najdawniejszymi greckimi geografami, których prace omówił Lelewel, są „Anaxymander”, „Herodot” oraz „Anaxagoras”. O Homerze i Hezjodzie nie ma wzmianki.

²⁷ Informacja według żywej paginy. Dalej autorka użyła skróconego zapisu.

²⁸ Lelewel powołuje się na książkę Vossa *Homers Odyßee* [Odysee] übersetzt von Johann Heinrich Voß. Hamburg, 1781, 468 s.

Ryc. 5. Fragmenty tekstu *Joachima Lelewela badania starożytności...*: a) źródół oraz b) spisu treści na s. 28

nie cierpi tej ścisłości z jaką Voss nadaremnie usiłuje Homerowy i Hesjodowy krajobraz kształcić...”²⁹. W spisie źródeł przytacza kopie i tłumaczenia Odysei, z których sam korzystał (ryc. 5).

W księdze II omawia początki geografii, a rozpoczęcie rozdziału V oznacza na marginesie „wyobrażenia o ziemi wykładane przez Hezjoda, Homera i poetów”, z których obaj poeci czerpali podstawowe swoje informacje, będące raczej opisem dość bałamutnych danych, jak: „w Bogorodztwie szeroki ród dziwotworów wytłuszczony i w Etiopii rozplodzone nieludzkie poczwary”. W rozdziale VI na marginesie widzimy odnoszący się do prac obu poetów zapis „Wyobrażenia o ziemi od pierwotnych inne, coraz obszerniej rozsuwane, są pierwszą geografii zasad” oraz odsyłacz do plansz „N. 1, 27 i 28”³⁰. Dopiero tu znajdujemy nazwy geograficzne związane z podróżami Odyseusza, np. „Że Odyseys błakał się, nim do Itaki dopadł; więc poeta wodził go po najodleglejszych a najnieznajomszych stronach. Podobny los spotkał wracających Argonautów...”. Dalej pisze jak do epickich opisów trafiły „mythiczne, religijne i bohaterskie sprawy za czasów Hesjoda i Homera” i przytacza przykłady: „Już Perseusz u źródeł Okeanu Pegasa wywiódł... Faeton był płakany od Heljad około Eridanu: kiedy Herakles, Hesperidzkie jabłka, nie w Libyi, lecz przy Atlasie porywa...”³¹. Mapa prezentowana na rycinie 4a zawiera kilkadziesiąt różnorodnych nazw odnoszących się do krain, rzek, miast i ludów; tych informacji w tekście nie znajdziemy. Widać tu wyraźnie przewagę danych geograficznych przekazywanych przez mapę.

²⁹ *Joachima Lelewela badania...*, 1818, s. 18–21.

³⁰ *Ibidem*, s. 49–51.

³¹ *Ibidem*, s. 52.

Można więc powiedzieć, że główny ciężar prezentacji geografii starożytnych autorów Lelewel przerzucił do treści mapy, a w tekście zawarł jedynie wybrane informacje, takie jak: kto i w jaki sposób gromadził dane, skąd one pochodziły, w jakich okolicznościach zostały zapamiętane itp.

Mapy nr 5, 6 i 7

Z 12 szkiców mapowych opublikowanych w 1854 r. na planszy „1. Wyobrażenia greckie o świecie, krajobraz Pytheasa” warto wspomnieć jeszcze o trzech z nich – 5, 6 i 7, które prezentują obszerne fragmenty ekumeny przekazane przez greckiego podróżnika i geografę Pyteasa z Marsylii (łac. Pytheas Massilienis), żyjącego w IV w. p.n.e.³². O podróżach Pyteasa z Marsylii Lelewel pisał co najmniej trzykrotnie. Po raz pierwszy³³ w 1818 r. w *Badaniach starożytności we względzie geografii*, po raz drugi w 1821 r.³⁴ w *Odkryciach Karthagów i Greków na Oceanie Atlanckim*³⁵ i po raz trzeci w 1836 r. w *Pythéas de Marseille et la géographie de son temps par Joachim Lelewel*.

W *Badaniach starożytności* w księdze II, rozdziale XXIV w opisie kontynuacji odkryć greckich prowadzonych około 340 roku przez „Massali” (mieszkańców Marsylii) Lelewel informuje o „rozpoznaniu” przez Pyteasa wybrzeży północno-zachodniej Europy: „tenże niezrównany w starożytności podróżnik, wypłynąwszy na Okean [Atlantyk] płynął śmiało koło... Keltiki brzegów, widział i opisał przy nich siedzące ludy, a przeminąwszy przylądek najzachodniejszy Kalbjon, dopadł brzegów ogromnej wyspy Britannji, oznaczył, iż ta wyspa (jedna z Estrymidów) była trójboczną [kształt wyspy zinterpretowany graficznie przez Lelewela prezentują wszystkie cztery wersje mapy, ryc. 6a, 6b, 7 i 8a]. Podał wielkość jej brzegów, długość jej całej do 20 000 stadij, a wymiarkowawszy położenie północne, ponaznaczał jej legowisko stosownie do klimatów [szerokości geograficznej]. Uważał nadto, iż dalej za nią na sześć dni drogi w głębszej północy była Thula, a naprzeciw Britanji Rhen, dalej odnoga Mentonomon, w której wyspy bursztyn wydające od Teutonów i Guttonów zbierany, i inne bardzo północne Skythów, aż do Tanais narody”³⁶. Dalej Lelewel komentuje,

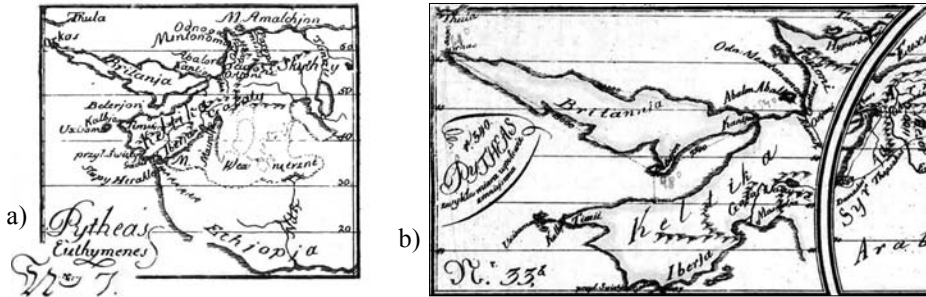
³² Pisma Pyteasa dotrwały jedynie w odpisach i komentarzach, spisanych m.in. przez Strabona w *Geografii* i Pliniusza Starszego w *Historii Naturalnej*.

³³ W *Stosunki handlowe Fenicjan a potem Karthagów z Grekami*, w: *Joachima Lelewela pisma pomniejsze geograficzno-historyczne*, cz. 4, Warszawa 1814 autor nie wspomina o podróżach Pyteasa.

³⁴ W 1821 r. rozprawa Lelewela *Odkrycia Karthagów...* była wydana dwukrotnie: pierwszy raz jako samodzielna publikacja, drugi w „Rocznikach Towarzystwa...”, w obu przypadkach z dołączonymi tymi samymi dwiema mapami.

³⁵ L. Szaniawska w *Mapy i atlasy...*, 2014, s. 13–14, przytacza zapis na mapie Lelewela *Wyjaśnienie Karthaskich i Greckich znajomości zachodu i brzegów atlantyckiego oceanu za czasów Karthaskiej potęgi około roku 400*, umieszczony od południa Półwyspu Pirenejskiego po najdalej na północy znaną wyspę Thula, który brzmi: „Pytheasz z Marseilje na oceanie atlanckim płynął około pobrzeży szerokiej Keltiki w północ po za Kalbjon i Uxisamę zawsze koło ujść Keltiki do Britannji której pobrzeżna droga do ostatniej Thuli”.

³⁶ *Joachima Lelewela badania...*, 1818, s. 78–79.

Ryc. 6. Mapy w *Joachima Lelewela badaniach starożytności* z 1818 r. przedstawiające odkrycia Pyteasa: a) mapa „nr 7” oraz b) mapa „nr 33b”

Ryc. 7. Fragment mapy Lelewela *Znajomość Mieszkanéj i mniemania o niej za czasów ARISTOTELESA...* z napisem „Odkrycia Pytheasza” w *Odkryciach Karthagów i Greków na Oceanie Atlantyckim* z 1821 roku

że te odkrycia zostały zapomniane i jedynie egzotyczne nazwy ludów służyły „pisarzom z bajami i dziwami poetyckimi: „owemi Hyperboreami, Kimmerami, Arimaspmi i innymi tworam, któremi z największym udowolnieniem... całą najostatniejszą północ nieznaną zapełniają”³⁷. Opis odkrytych przez Pyteasa

³⁷ Ibidem, s. 79.

czoną stopniami oraz długością najdłuższego dnia w roku, dla charakterystycznych punktów w „Brytanji”, takich jak: „na końcu południowym o najdłuższym dniu 16 godzin = 48°29'19" szer. półn.” (obecnie okolice Plymouth 41°55' φ N), „w środku przy ujściu Rhenu o najdłuższym dniu 17 godzin = 54°0'0" szer. półn.” (obecnie 51°58'52" φ N), „w końcu północnym o najdłuższym dniu 19 godzin = 60°51'54" szer. półn.”⁴⁰ (obecnie Thurso 58°37' φ N). Lelewel błędów w pomiarach Pyteasa nie ocenia, jedynie porównuje je z innymi wynikami starożytnych pisarzy, takich jak Strabon, Pliniusz Starszy i Eratostenes. Ale uwzględnia je przy rysowaniu map w *Badaniach starożytności*, na które naniesione są równoleżniki – na mapie nr 7 co 10 stopni (ryc. 6a), a na mapie nr 33b co 5 stopni (ryc. 6b). Dane te obszernie przytoczone w *Pythéas de Marseille et la géographie* z 1836 r. przedstawione są także w formie schematu w *Albumie* jako rycina 6 na planszy 1 (ryc. 8c) i obrazują, jego zdaniem, koordynaty, które Pyteasz zastosował do rysowania mapy nr 7 (ryc. 8a).

Do *Odkryć Karthagów i Greków na Oceanie Atlanckim* opublikowanych w 1821 r. dołączył Lelewel dwie mapy⁴¹. Pierwsza jest rekonstrukcją odkryć geograficznych starożytnych Greków, ze szczególnym uwzględnieniem tych poczynionych przez Pyteasa, z umieszczonym w lewym dolnym rogu tytułem *Znajomość Mieszkań i mniemania o niej za czasów ARISTOTELESA z wyprawy Alexandra Wielkiego do Asji roku 340: 333*, z napisem w lewym górnym rogu „Odkrycia Pytheasza” oraz napisem pod ramką „w Warszawie 6 września 1821 Joachim Lelewel” (ryc. 7). Plansza składa się z dwóch map tylko pozornie kontynuujących swoje treści. Granicę między mapami poprowadzono na linii południka przechodzącego przez wschodnie krańce Sardynii i zachodnią część Wielkiej Syrti, ale granica ta nie dzieli zapisu nazw geograficznych. Narysowane linie równoleżników obu map nie schodzą się. Mapy wykonane są w różnych skalach, co wyjaśniono w ramce. Po lewej stronie, na mapie zachodniej Europy, w ramce odległość między równoleżnikami zapisano jako skalę mianowaną: „równoleżniki licząc po 600 stadij na stopień [φ]”, a na mapie umieszczonej po prawej stronie (Azji, wschodniej i środkowej części Północnej Afryki) na prawej ramce zapisano: „równoleżniki licząc po 1111 1/9 stadij na stopień [φ]”. Z tego wynika, że zachodnią Europę narysowano w skali prawie dwa razy mniejszej. W oznaczeniu na bocznych ramkach szerokości geograficznej Lelewel 55 stopniem oznaczył równoleżnik przechodzący przez ujście Renu, czyli mniej dokładnie niż na mapie „nr 33b” z 1818 roku. Nazwy geograficzne zapisane na obu mapach w większości zgadzają się z tymi uwzględnionymi w tekście. Niewątpliwą ciekawostką jest narysowanie na szerokości geograficznej Słupów Herku-

⁴⁰ Ibidem, s. 214.

⁴¹ Jak wspomniano wyżej, tekst wraz z mapami został opublikowany dwukrotnie. Tu omówienie odnosi się do wydania w „Rocznikach Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk”, Tom czternasty. W Warszawie 1821.

lesa, najdalej na zachód tuż obok krańców ekumeny (tu „poboczna Mieszkanej” wyspy „Atlantis” z notką „Wyspa gdzie Meropowie”) oraz na wschód wyspy bez nazwy z notką „od Karthagów odkryta” (ryc. 7).

Druga mapa Europy południowej i zachodniej *Wyjaśnienie Karthaskich i Greckich znajomości zachodu i brzegów atlantyckiego oceanu za czasów Karthaskiej potęgi około roku 400*⁴² narysowana została z zarysami lądów i siecią wodną znanymi w XIX wieku, z dodanymi starożytnymi nazwami oraz opisami dokonań Pyteasza. Z punktu widzenia obrazowania opisów starożytnych pisarzy mapa wnosi niewiele nowego i dlatego w artykule nie jest omówiona.

Tekst o odkryciach Pyteasza zawarty jest w rozdziałach VIII–X łącznie zatytułowanych „Pytheasz, roku 340” i wkomponowany w chronologiczną narrację o rozszerzaniu horyzontów geograficznych przez Fenicjan, Kartagińczyków, Greków i Rzymian. Rozpoczynają go „odkrycia Adrji” przez Hezjoda w 944 r. p.n.e., a kończy się na Prokopie z Cezarei z 550 roku. Jest to tekst typowy dla starożytnej geografii opisowej, spotykany również w geografiach pisarzy średniowiecznych, np. w *Etymologii* Izydora z Sewilli, w którym omówiono kolejno poszczególne krainy, poczynając od schematu trzech lądów otoczonych wodami wszechoceanu. W opisie Lelewela brzmi to następująco: „Mieszkana [ekumena]... była złożona z trzech wysp: Asji, Europy i Lybji, które Ocean opływa”. Dalej następuje wymienienie wód poczynając od Nilu, Morza Kaspijskiego i Tanais (Donu) dzielących lądy na trzy części. Na tle tych wcześniejszych informacji geograficznych przedstawia odkrycia Pyteasza kolejno od Półwyspu Pirenejskiego po „Thulę” na północy, poprzez ujście Renu aż po wybrzeża Bałtyku. Przedstawiając te obszary cytuje, a czasami polemizuje z pisarzami starożytnymi, głównie ze Strabonem i Pliniuszem. Niektórym zarzuca niedostateczne zrozumienie tekstu Pyteasza, np. „Mówi Plinusz: Pytheas... diei navigatione insulam abesse Abalum: illuc vere fluctibus advehi (bursztyn) et esse concreti maris purgamentum etc... Huic Timaeus credidit sed insulam Basiliam vocavit. (Plin:XXXVII 11.) Tę przeto wyspę, którą Pytheasz Abalon, tę Timeusz⁴³ Basiliją nazywał”⁴⁴. Wymienia nazwy kilku ludów żyjących między Renem, Elbą, Odrą i Wisłą. Są to: „przyrheńscy Ostioni, nadbrzeżni Teutoni, i Guttoni” oraz „Gothoni między Odrą i Wisłą”⁴⁵. W rozdziale X Lelewel wspomina, że Pyteasz dopłynął także do drugiego końca Europy, czyli ujścia Tanais: „Dopłynął tedy do drugiego ujścia Thanais w północ do oceanu wpadającego i położył koniec swojej podróży, tu bowiem koniec wyspy Europy, która wyspa jest z powodu podwójnego Tanais ujścia”. Tę informację

⁴² L. Szaniawska, *Mapy i atlasy...*, 2014, s. 13–14, omówienie mapy i jej dwa fragmenty (ryc. 7).

⁴³ Łac. Timaeus (ur. około 350 r. p.n.e.).

⁴⁴ J. Lelewel, *Odkrycia Karthagów...*, 1821, s. 390.

⁴⁵ Ibidem, s. 392.

Lelewel komentuje uzasadnieniem, że zapewne Pyteasz uznał że „odkrytym ujściem Tanais jest Pregel [Pregoła], Wisła, Odra lub Elba?” dodając, iż „Którakolwiek za kres podróży Pyteasza położymy, zawsze jego przedsięwzięcie jest z wielkim skutkiem dokonane”⁴⁶. Stąd na mapie *Znajomość Mieszkanój i mniemania o niej za czasów ARISTOTELESA...* rzeka Tanais wpada do północnej części Oceanu (ryc. 7), a jej południowa odnoga płynie do Morza „Meotis”, łączącego się z „Morzem Euxińskim” (Morzem Czarnym) poprzez wąską cieśninę, tu nazwaną „Bosfor kimeryjski”, opływającą od południa „Taurikę” (Krym). W zasadzie opis ten jest poprawny, jedynie kształty i wielkości tych mórz znacznie odbiegają od rzeczywistych.

Podsumowując osiągnięcia Kartagińczyków i Greków Lelewel w 1821 r. pisze: „z jednej strony przylądek Bohjador [Bojador], jeśli do niego dopłynęli; z drugiej, Albjon, był najodległszym krésem zapędów”⁴⁷. Stosunkowo szeroko, w porównaniu z ilością informacji Pyteasza, omawia wiadomości o „wiślańskich legowiskach bursztynu”, dodając „jeśli istotnie do niego dopłynęli”⁴⁸.

Trzeci tekst Lelewela o odkryciach Pyteasza napisany po francusku *Pythéas de Marseille et la géographie de son temps* opublikowano w 1836 r. w Brukseli oraz Paryżu. We wprowadzeniu Joseph Straszewicz przypomina, że Lelewel już wcześniej napisał teksty o odkryciach kartagińskich i przytacza oznaczenia geograficzne kilkunastu punktów w basenie Morza Śródziemnego⁴⁹ oraz na zakończenie zapowiada dzieło Lelewela z zakresu historii starożytnej, historii geografii starożytnej Kartagińczyków i Greków oraz Indii „des anciens de l’Indie au-delà du Gange, de Sinia et de Sérique”. Całość ma składać się z sześciu woluminów oraz atlasu zawierającego 60 do 70 map, planów i tablic. Natomiast Lelewel w przypisie do pierwszego akapitu tekstu powołuje się na swój tekst z 1821 r. oraz tłumaczenie Karla Rittera wydane w Berlinie w 1831 r., a także w pierwszym rozdziale przywołuje informacje o odkryciach fenickich, które zawarł w warszawskiej publikacji z 1814 roku⁵⁰.

Pythéas de Marseille... jest najobszerniejszym Lelewelowskim opracowaniem na temat odkryć geograficznych Pyteasza i wyników jego pomiarów ekumeny, które posłużyły Lelewelowi do narysowania mapy według tego marsylskiego podróżnika. Liczący 74 strony tekst znacznie wzbogacaono o informacje na temat odkryć geograficznych Pyteasza oraz znajomości ekumeny przekazanych dodatkowo przez innych greckich pisarzy, np. Herodota, Hekatajosa („Hecata”) z Miletu, Arystotelesa i Plutarcha z Cheronei. Drugą część rozprawy poświęconą pomiarom astronomicznym Pyteasza, podobnie jak w polskim tekście z 1821 r.,

⁴⁶ Ibidem, s. 395

⁴⁷ Ibidem, s. 509.

⁴⁸ Ibidem, s. 510.

⁴⁹ J. Lelewel, *Pythéas de Marseille...*, 1836, s. 7.

⁵⁰ Ibidem, s. 16, przypis 16.

rozpoczyna objaśnienie metod pomiarów starożytnych⁵¹. W części trzeciej autor omawia mapę „Carte géographique de Pythéas”⁵². Na końcu tekstu dołącza dwie plansze⁵³ – pierwszą zawierającą 12 szkiców mapowych, którą później wydał Żupański w *Albumie rytownika* oraz drugą ponownie rytowaną z przetłumaczonymi na francuski nazwami i notami „Carte géographique de Pythéas” o bardzo zbliżonym rysunku do wydanej w 1821 r. planszy *Znajomość Mieszkanój i mniemania o niej za czasów ARISTOTELESA...*, z częściowo zmienionymi danymi geograficznymi, a także z mapami w innych skalach.

Płyta planszy francuskojęzycznej drukowanej w roku 1836 wznowiona bez zmian w *Albumie rytownika* „1. Wyobrażenia greckie o świecie, krajobraz Pytheasza” zawiera mapy: „5” *Portion de la Terre habitable dressée d’après la description et les observations d’EUDOXE de CNIDE* (ryc. 8b); „6” *schematic Triangles dont s’est servi Pythae pour dresser sa carte* (ryc. 8c) i „7” *Carte de Pytheas indiquant ses voyages et ses decouvertes* (ryc. 8a), które prezentują obszerne fragmenty ekumeny opisane przez Pyteasa. Mapy „5” i „7” obrazują te wybrzeża Europy i części Afryki Północnej, które Pyteasz opłynął i stosunkowo poprawnie opisał oraz podał zestawy wyników pomiarów astronomicznych. Pomimo że linia brzegowa kontynentów oraz Brytanii różni się w wielu miejscach od rzeczywistych, to jej główne załamania są bardzo podobne do tych narysowanych przez Lelewela w 1818 i 1821 roku.

Na mapie „7” Lelewel opisuje szerokość geograficzną charakterystycznych punktów, oznaczoną stopniami oraz długością najdłuższego dnia w roku, dla południowego krańca „Brytanii” – „Partie méridionale de la Bretagne le plus long jour 16^h le soleil a 9° [coudées] 48°30’35” (obecnie okolice Plymouth 41°55’ φ N). Zmiana wartości oznaczenia wynika prawdopodobnie z poprawienia wcześniejszego odczytania tekstu. Pozostałe dwa punkty, ujścia Renu oraz północnych krańców Brytanii oznacza tak samo jak w tekście z 1818 roku⁵⁴. Dodaje wartość φ dla wyspy Thule w następujący sposób: „concrétion des elemens semblable au poumon le tropique du cancer se confond avec le cercle arctique 66°” (ryc. 8a).

Z porównania Lelewelowskich tekstów geograficzno-historycznych z treścią rekonstruowanych map pisarzy starożytnych wynika, że raz zinterpretowane obrazy pozostawały w zasadzie niezmienione⁵⁵, jedynie dodawano nowo odczytane informacje.

⁵¹ Ibidem, s. 48.

⁵² Ibidem, s. 55: tytuł mapy za spisem treści.

⁵³ W GOOGLE prezentowane są w formacie PDF egzemplarze wydań paryskich z trzema mapami, przechowywane w trzech bibliotekach: Koninklijke Bibliotheek w Hadze, Stanford University Libraries oraz bez oznaczeń biblioteki. Ta trzecia mapa jest zatytułowana *Europa occidental pour servir d’explication Au voyage de Pytheas*.

⁵⁴ Por.: *Joachima Lelewela badania starożytności*, 1818, s. 214.

⁵⁵ Rzekę Tanais, którą Lelewel przedstawił w 1821 r. jako uchodzącą do dwóch mórz: Bałtyku i M. Czarnego, tu rozdzielił, pozostawiając dla obu nazwę „Tanais Fl.”.

5. Kopie map twórców średniowiecznych i renesansowych

Sporządzanie map na podstawie dawnych tekstów geograficznych lub historycznych wymagało od Lelewela wielkiej umiejętności dotarcia do dokumentów, często znajdujących się w rękach prywatnych oraz odczytywania zawartych w nich danych geograficznych, zapisanych w dawnych językach w formie już nie używanej, duktem często trudnym do odczytania. Było to zadanie, któremu mogli sprostać jedynie wytrwali i zdolni badacze. Wydaje się, że kopiowanie dawnych map było pracą intelektualnie mniej wymagającą, ale równie użyteczną dla przyszłych badaczy oraz czytelników zainteresowanych kolejnymi etapami rozwoju wiedzy geograficznej i kartograficznej, z powodu utrudnionego dostępu do rękopiśmiennych oryginałów.

Lelewelowi obok książek o tematyce numizmatycznej międzynarodową sławę przyniosła krytyczna analiza europejskich i arabskich dokumentów geograficznych i kartograficznych sporządzanych w okresie średniowiecza i renesansu. Swoje nowatorskie badania i odkrycia spisał w pięciu woluminach *Géographie du Moyen Âge*. To wiekopomne dzieło opublikowano w Brukseli „chez v^e et J. Pilliet, libraires, successeurs de P.-J. Voglet” w kilku etapach: pierwszy wolumin w 1849 r. i kolejne w 1850, 1852 oraz wznowienia tych czterech tomów we Wrocławiu w 1852 r., całość dopełniając w 1857 *Géographie du Moyen Âge... Épilogue*. Do części tekstowej w 1849 r. dołączono został atlas z 35 tablicami z mapami sztychowanymi przez autora, a w latach 1850 i 1851 *Géographie du Moyen Âge: atlas composé de cinquante planches gravées par l'auteur, contenant 145 figures et cartes générales ou spéciales de 88 géographes arabes et latins de différentes époques, y compris les cartes comparatives, doubles ou triples, accompagnées de 11 cartes explicatives et de deux articles géographiques, étudiée par Joachim Lelewel* z 50 tablicami.

Całość dzieła wymagająca ogromnego zaangażowania, o objętości 1100 stron tekstu oraz ponad 300 stron w *Epilogu*, z kilkoma mapami dołączonymi do tomów tekstowych w 1852 r. i ośmioma w 1857 r., powstawała wiele lat⁵⁶. O początkach zbierania materiałów do tego dzieła Lelewel pisze: „przygotowując opisanie Polski i sąsiedztwa w średnich wiekach wypadło rzucić okiem na widzenia cudzoziemskie, na krajobrazy włoskie, arabskie i inne owych czasów”. Do wydania *Géographie du Moyen Âge* również nie przystąpiono natychmiast. Temat stał się w Europie modny i dwóch badaczy już dużo wcześniej przystąpiło do pracy. Jednym z nich był „przyjaciel mój wiekiem starszy Jomard”, a drugim „Portugalczyk Santarem”⁵⁷. Mowa tu o dwóch publikacjach z historii kartografii: Edmé François Jomarda (1777–1862) *Les monuments de la géographie, ou Reueil d'anciennes cartes eu-*

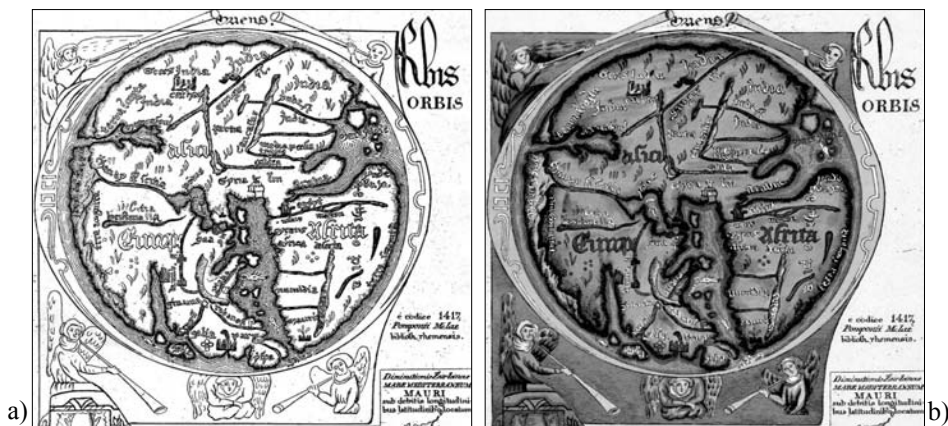
⁵⁶ J. Lelewel, *Polska, dzieje...*, 1858, s. XC.

⁵⁷ Ibidem, s. XCI–XCII; S. Kieniewicz, *Joachim Lelewel*, 1990, s. 122.

ropéennes et orientales wydanej w Paryżu w latach 1842–1862 z trzydziestoma faksymilami map średniowiecznego świata oraz Manuela Francisca de Barros e Sousa Visconde de Santarem (1791–1856) *Essai sur l'Histoire de la Cosmographie et de la Cartographie pendant le Moyen-âge...*, książce wydanej w Paryżu w latach 1849–1852 i atlasie *Atlas composé de Mappemondes, de Portulans et de cartes hydrographiques et historiques depuis le VIe jusqu'au XVIIe siècle*, wydanym w Paryżu po raz pierwszy w 1841 r., a w formacie najpełniejszym w 1849 r. z faksymilami 145 map, głównie mappaemundi, na 77 planszach⁵⁸. Stąd pewne zniecierpliwienie i pośpiech Lelewela, który w lipcu 1847 r. zaniósł do brukselskiego drukarza tom pierwszy wraz z atlasem, jednak druk ukończono dopiero w 1849 roku⁵⁹.

Najwcześniejsze miedziorytowe tablice w *Géographie du Moyen Âge: atlas* pochodzą z lat 1828, 1845 i 1846 i są datowane w charakterystyczny dla ich autora sposób, np.: *Situs et limites regnorum civitatumque in Europa Anno 1144*, roku 1144 Europa I część Azji w czasie rozpoczętej walki Wejbelingów z Welfami... Polska w podziały wpada „JL. Varsav. 1828”, po raz pierwszy w *Géographie du Moyen Âge* wydana w 1949 r. jako tablica XI; *Tabula Itineraria Edrisiana e codice Parisino Asseliniano* „JL Bruxellae novembr. 1845”, po raz pierwszy wydana także w 1949 r. jako tablica IX; oraz z tą samą datą *Polska i jej sąsiedztwo 1150*, *explanatio descriptions Edrisianae continens: Allemaniam, Poloniam, Russiam... A. 1154*, jako tablica XII.

Spośród tablic opublikowanych po raz pierwszy w 1849 r. w *Albumie rytownika* znalazło się kilka, między innymi z mapą *Orbis e codice 1417 Pomponii Melae* (I w. n.e.), *Picture geographicae saeculi XIV* oraz *Mapa Mondi* [...] 1375 *Atlas*

Ryc. 9. Mapa *Orbis e codice 1417 Pomponii Melae* w wydaniach:
a) z 1849 i b) 1854 roku

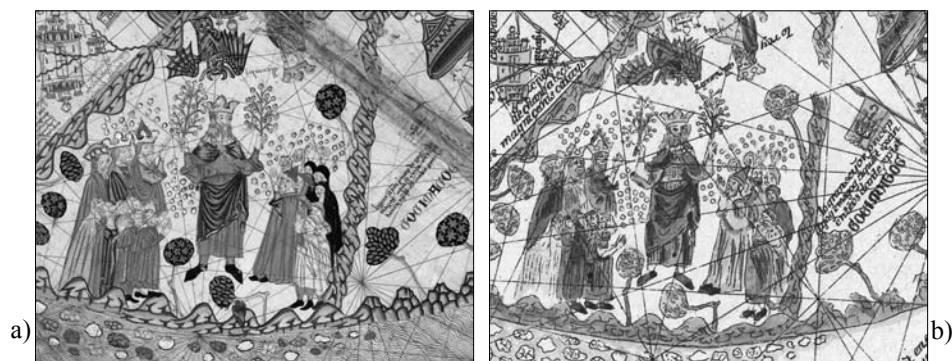
⁵⁸ D. Woodward, *Mediaeval Mappaemundi*, 1987, s. 292–293, przypisy 40–42.

⁵⁹ S. Kieniewicz, *Joachim Lelewel*, 1990, s. 122–124.

kataloński – i te Lelewelowskie kopie map średniowiecznych posłużyły w tym artykule do pokazania odmiennych sposobów przekazania treści i formy dawnych unikatowych map. Tablica z numerem XXVI (w 1850 r. pl. XXXIII) w spisie treści w *Albumie* nazwana „8. Orbis w głosce o, z rękopisu 1417, ziemiobraz kameduły Maura w Wenecji 1459 dla Portugalji wygotowany” składa się z trzech map, sygnowana jest inicjałem Lelewela „JL Bruxellae april. 1846”. W lewym górnym rogu umieszczono mappaemundi *Orbis e codice 1417 Pomponii Melae* i jak głosi zapis pod nią „biblioth. Rhemensis” znajdującą się w XIX w. zbiorach biblioteki Hincmara arcybiskupa Reims we Francji. Rycina 9 przedstawiająca mapy z wydania 1849 i 1854 unaocznia brak jakichkolwiek zmian w ich treści i rysunku oprócz starannego pomalowania akwarelą w edycji albumowej.

Planszę nazwaną w spisie w *Albumie* „5. Wizerunek świata z kroniki Djonysego 1370 i araba Alvardi 1349” tworzą dwie mapy: mapa świata wrysowana w ozdobny inicjał litery O z kroniki Dionizjusza Mniejszego z lat 1364–1372 (ze zbiorów paryskiej biblioteki św. Genowefy) oraz mapa Omara Ben Mutfir Ibn Al Vardiego, 1349, które w *Géographie du Moyen Âge: atlas* były rytowane w kolejnych latach – pierwsza według napisu „JL Bruxellae, august. 1846”, a druga „JL Bruxellae, julig. 1847” oraz wydawane w 1849 r. na oddzielnych planszach – odpowiednio 20 i 26.

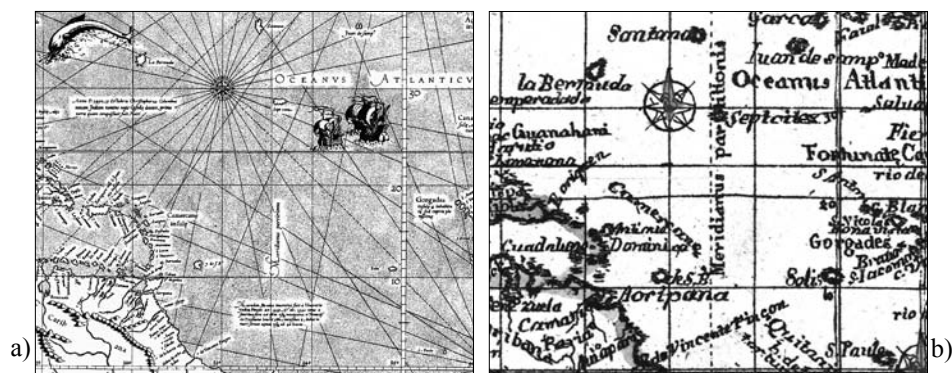
Mapy na obu wyżej wymienionych planszach 8 i 5 były wydrukowane w zbliżonych do oryginałów rozmiarach oraz skali, co pozwoliło kopiście zachować wszystkie zapisane na nich dane. Obraz starego świata w *Atlasie katalońskim*, nazwanym przez Lelewela „Ziemiobraz katalonów 1375–1377”, którego rozmiary

Ryc. 10. Fragment *Atlasu katalońskiego*: a) w oryginale przechowywanym w Bibliotece Narodowej Francji oraz b) w kopii Lelewelowskiej

są wielokrotnie większe od wykonanej w marcu 1847 r. kopii, siłą rzeczy musiał być znacznie uproszczony, chociaż zachowano treść geograficzną rezygnując, ale nie całkowicie, głównie ze zdobiących go ikon i winiet, co pokazuje rycina 10.

W Lelewelowskim atlasie *Géographie du Moyen Âge: atlas* mapa Gerarda Mercatora *Nova et aucta orbis Terrae descriptio ad usum navigantium emendate accommodata*, oryginalnie opublikowana w Duisburgu w 1569 r. na 18 arkuszach⁶⁰ o łącznych wymiarach 134×212 cm, wydana została po raz pierwszy w 1851 r. z datą „JL Bruxell. 20 decembr. 1851”, jako plansza XLVII, nie przekraczająca wymiarów A3. Ta wielokrotnie zmniejszona Lelewelowska kopia wznowiona była także w tomie pierwszym w 1852 r., gdzie jako składana

Ryc. 11. Fragment *Nova et aucta orbis Terrae descriptio ad usum navigantium...*
Mercatora: a) oryginał autora oraz b) kopia Lelewela

wraz pięcioma innymi, została według spisu map włączona, jako „Planche V”, po tablicach chronologicznych na stronie 152. Natomiast w *Albumie* znajduje się w „Dziale krajobrazów” z adnotacją jako „10. Ziemio obraz Gerarda Merkatora 1569”. Siłą rzeczy mogła być tu przeniesiona tylko niewielka liczba nazw geograficznych tym bardziej, że wielkość liter na miedziorycie Lelewela jest kilkakrotnie większa, co pokazuje rycina 11. Dla uzyskania w miarę czytelnego obrazu musiało ulec redukcji wiele informacji; między innymi zrezygnowano z rysowania siatki linii rumbów, pozostawiając jedynie bez zmian różę wiatrów oraz linie siatki geograficznej. Zostały również usunięte wszelkie objaśnienia, które Mercator bardzo szczerze (wzorem kartografów wczesnorennesansowych) umieścił w 12 ramkach oraz kilkanaście na treści mapy, głównie na morzach i oceanach. Dla zaznaczenia, że takie teksty są na oryginale, Lelewel pozostawił proporcjonalne ich zmniejszenia, jednak nie wypełniając ich pełną treścią napisów, a umieszczając tylko kilka początkowych słów. W zamian w tekście tomu II *Géographie du Moyen Âge* umieścił jako „appendices” rozdział „IV. Inscriptions des compartiments de la Carte de Gerard Mercator, intitulée: Ad usum navigantium, éditée en 1569”, w którym zacytował pełne łacińskie teksty,

⁶⁰ R.W. Shirley, *The Mapping...*, 1987, s. 137–141; oryginalna mapa była drukowana na 21 arkuszach.

przy czym każdy tekst zatytułował użytym na mapie skrótem, np. „Quod Niger in Nilum fluat” lub „De longitudinum geographicarum et polo magnetis”. O samym Mercatorze jako autorze wielu map i atlasu Lelewel napisał tamże krótki biogram na stronie 185.

6. Podsumowanie

Opublikowany przez J.K. Żupańskiego *Album* w zasadzie podsumowuje prace sztycharskie Lelewela, pokazując ich piękno, artyzm i kunszt oraz rzetelność historyka geografii i kartografii. Jednak brak w nim omówień geografii historycznej, ponieważ autorzy postawili mu inne zadanie. Aby omówić sposób przedstawienia wyników badań przez Joachima Lelewela należało sięgnąć do wcześniej opublikowanych rozpraw historycznych, bowiem zawarł w nich istotę swojej koncepcji współnarracji tekstowej i kartograficznej.

Na arenie międzynarodowej docenienie jego prac z dziedziny numizmatyki (recenzje francuskie, belgijskie i niemieckie) oraz jako historyka geografii było ogromne, co odnotowuje w pracy o Lelewelu Stefan Kieniewicz⁶¹. Jako podsumowanie przedstawię podstawowe zasady, którymi kierował się nasz badacz przeszłości, wyrażone prosto, a jednocześnie bardzo sugestywnie. Jako badacz geografii historycznej dość sceptycznie podchodził do materiałów źródłowych, pisząc w „zakończeniu” do *Odkryć Karthagów i Greków na Oceanie Atlanckim*: „należyte starożytnych opisów wyrozumienie... nie kończy się na znajomości języka... badać należy istoty samej... Nie można się w tym zacieśnić w trafne wyłożenia, złudliwe wyrazy, pochwytywanie pozornej zgodności... Bo co było w dawnych wiekach baśnią, sadowiło się naprawdę; co było prawdą, zamieszało się między baśnią i w baśń zamieniło.... Wiele rzeczy ma początek w poezji, w domysłach, które dopiero sprawdzonemi być powinny... wiele zostało religijnie uświęconych i nałogowo powtarzanych”⁶². Podkreślał związki przyczynowo-skutkowe w oddziaływaniu na siebie wszystkich krain i ludów zamieszkujących ekumenę słowami: w badaniach „zawierać się na szczupłej okolicy nie można. Jedna w geografji cząstka należycie poznać się da, jeśli całość i ogół dostatecznie poznany nie będzie. Z okolicami Maroku, błdzić trzeba w okolicach Gangu [Gangesu]; z Imaem [zaznaczane na mapach jeszcze w XVI w. góry przecinające Azję z północy na południe], po Celcie; z Sarmatją po Hiszpanji, po nad oceanem wschodnim i blisko Indu [Indii]: Inaczéj prawdy nierozeczna, i widma urojenia i dziwactwa zostaną za coś prawdziwego poczytane”⁶³. Ponieważ całe swoje naukowe życie Joachim Lelewel badał dawne opisy świata, omawiał wy-

⁶¹ S. Kieniewicz, *Joachim Lelewel*, 1990, s. 119–121.

⁶² J. Lelewel, *Odkrycia Karthagów...*, 1821, s. 511.

⁶³ Ibidem, s. 512.

niki swoich badań oraz oddawał je obrazem, zawsze stosując wspomniane wyżej koncepcje, to dla współczesnych mu i dla potomnych jego osiągnięcia badawcze były i będą wzorem do naśladowania.

Słowa kluczowe: Joachim Lelewel, mapy historyczne, historia geografii, mapa w dydaktyce, popularyzacja historii Polski

Źródła

- Lelewel J., 1815, *Historyka tudzież o łatwym i pożytecznem nauczaniu historyi przez Joachima Lelewela*. Kosztem A. Żółkowskiego w Wilnie w Drukarni XX. Pijarów.
- Lelewel J., 1818a, *Joachima Lelewela badania starożytności we względzie geografji. Część naukowa*. W Wilnie i Warszawie: nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego Typografa Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu.
- Lelewel J., 1818b, *Atlas do J. Lelewela badań starożytności we względzie geografji (z 19. Tablic złożony)*. W Wilnie i Warszawie: nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego Typografa Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu.
- Lelewel J., 1821, *Odkrycia Karthagów i Greków na Oceanie Atlanckim*, przez Joachima Lelewela Profesora Uniwersytetu Królewskiego Warszawskiego Członka Towarzystwa Królew: Warszawskiego Przyjaciół Nauk czytane na posiedzeniu publiczném dnia 23 Listopada 1820, w: „Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk”. Tom czternasty. [rozprawa] 14, s. 339–513.
- Lelewel J., 1836a, *Pythéas de Marseille et la géographie de son temps par Joachim Lelewel*. Ouvrage publié par Joseph Straszewicz, orné de trois cartes géographiques dressées et gravées par l’auteur. Paris: chez l’auteur et la Librairie Polonaise, Imprimerie de Bourgogne et Martinet
- Lelewel J., 1836b, *Pythéas de Marseille et la géographie de son temps par Joachim Lelewel*. Ouvrage publié par Joseph Straszewicz, orné de trois cartes géographiques dressées et gravées par l’auteur. Bruxelles: chez P.-J. Voglet, Imprimeur-Libraire et au depot Polonais, chez Henry Kałusowski.
- Lelewel J., 1840, *Type Gaulois ou Celtique, par Joachim Lelewel. Atlas*. Bruxelles: P.-J. Voglet, Imprimeur-Libraire.
- Lelewel J., 1841, *Études Numismatiques et archéologiques par Joachim Lelewel. Premier volume. Type Gaulois, ou Celtique*. Bruxelles: P.-J. Voglet, Imprimeur-Libraire.
- Lelewel J., 1850, *Géographie du Moyen Âge : atlas composé de cinquante planches gravées par l’auteur, contenant 145 figures et cartes générales ou spéciales de 88 géographes arabes et latins de différentes époques, y compris les cartes comparatives, doubles ou triples, accompagnées de 11 cartes explicati-*

- ves et de deux articles géographique. Bruxelles, chez V^e et J. Pilliet Libraires, successeurs de P.-J. Voglet.
- Lelewel J., 1852a, *Géographie du Moyen Âge, étudiée par Joachim Lelewel. Accompagnée d'Atlas et de cartes dans chaque volume*. Tome I. Bruxelles, chez V^e et J. Pilliet Libraires, succ.^{rs} de P.-J. Voglet.
- Lelewel J., 1852b, *Géographie du Moyen Âge, étudiée par Joachim Lelewel. Accompagnée d'Atlas*. Tome II. Bruxelles, chez V^e et J. Pilliet Libraires, succ.^{rs} de P.-J. Voglet.
- Lelewel J., 1852c, *Géographie du Moyen Âge, étudiée par Joachim Lelewel. Accompagnée d'Atlas*. Tomes III et IV. Bruxelles, chez V^e et J. Pilliet Libraires, succ.^{rs} de P.-J. Voglet.
- Lelewel J., 1854, *Album rytmownika polskiego. D'un Graveur Polonais* [Joachima Lelewela]. Poznań, nakładem Księgarni Jana Konstantego Żupańskiego.
- Lelewel J., 1857, *Géographie du Moyen Âge, étudiée par Joachim Lelewel Accompagnée d'Atlas et de cartes dans chaque volume. Épilogue*. Bruxelles, chez V^e et J. Pilliet Libraires, succ.^{rs} de P.-J. Voglet⁶⁴.
- Lelewel J., 1858, *Polska, dzieje i rzeczy jej rozpatrywane przez Joachima Lelewela*. Tom. I: 1) Dziejopisarstwo; 2) Chronologia; 3) Historia; 4) Geografia; 5) Polityka; 6) Kultura; 7) Abecadłowy rozkład znamienitych ludzi; 8) Rozmaitości. Poznań, nakładem J. K. Żupańskiego.
- Lelewel J., 1859, *Geografia, opisanie krajów polskich przez Joachima Lelewela*. Poznań, nakładem Księgarni Jana Konstantego Żupańskiego.

Literatura

- Alexandrowicz S., 1988, *Joachim Lelewel jako historyk kartografii*, w: *Joachim Lelewel człowiek i dzieło w 200-lecie urodzin*, Materiały z Ogólnopolskiej Sesji Naukowej, Żagań 12–14 IX 1986, red. K. Bartkiewicz. Zielona Góra, s. 119–132.
- Ciesielski M., 2011, *Adam Naruszewicz and Joachim Lelewel, scholars of ancient history on the example of the extent of Germania*, w: *Studia Lesco Mrożewicz ab Amicis et discipulis de dicta*, red. S. Ruciński, C. Balbuza & C. Krolczyk. Poznań, s. 61–71.
- Dzikowski M., 1940, *Katalog atlasów Biblioteki Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie (ze szczególnym uwzględnieniem zbiorów Joachima Lelewela oraz map Polski)*, Wilno.

⁶⁴ Np. w zbiorach Biblioteki Królewskiej w Hadze tytuły, pierwszy na karcie tytułowej i okładce, a odmienny na drugiej karcie tytułowej, zaś w University of Michigan odwrotnie i bez okładki); odmienny tytuł: *Épilogue de la Géographie du Moyen Âge, étudiée par Joachim Lelewel accompagné de huit planches*. Bruxelles: chez V^e et J. Pilliet Libraires, succ.^{rs} de P.-J. Voglet, 1857.

- Hleb-Koszańska H., Kotwiczówna, M., oprac. 1952, *Bibliografia utworów Joachima Lelewela*, w: „Prace Bibliograficzne”, t. 1. Wrocław.
- Kieniewicz S., 1990, *Joachim Lelewel*. Warszawa.
- Lelewel J., 1964, *Historia. Jej rozgałęzienia, na czym się opiera*. Sekstern. Z rękopisu 1822/24, w: *Joachim Lelewel, Dzieła*, t. 2, Lelewel, *Pisma metodologiczne; Historyki; Artykuły, Otwarcia kursów, rozbiory; Dzieje historii, jej badań i sztuki*, oprac. N. Assorodobraj, Warszawa.
- Olszewicz B., 1998, *Kartografia polska XIX wieku. (Przegląd chronologiczno-bibliograficzny). Tom II.: Materiały zachowane w Archiwum Polskiej Akademii Nauk oraz Instytucie Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk*, pod red. Wiesławy Wernerowej, Warszawa.
- Rzepa Z., 1980, *Kartografia historyczna Joachima Lelewela*, w: „Ze Skarbcza Kultury. Półrocznik Zakładu Narodowego Imienia Ossolińskich”, z. 34, s. 41–96.
- Shirley R. W., 1987, *The mapping of the World. Early printed World maps 1472–1700*, London, The Holland Press.
- Szaniawska L., 2014, *Mapy i atlasy Joachima Lelewela towarzyszące jego dziełom historycznym ze szczegółowym opisem opublikowanych do 1830 roku*, „Analecta”, r. 23, z. 1, s. 7–26.
- Szczegół H., 1988, *Joachim Lelewel jako numizmatyk*, w: *Joachim Lelewel człowiek i dzieło w 200-lecie urodzin*, Materiały z Ogólnopolskiej Sesji Naukowej, Żagań 12–14 IX 1986, red. K. Bartkiewicz. Zielona Góra, s. 133–141.
- Woodward D., 1987, *Mediaeval Mappaemundi*, w: *The History of Cartography*, vol. 1, *Cartography in prehistoric, ancient, and mediaeval Europe and the Mediterranean*, ed. J.B. Harley and D. Woodward, Chicago, s. 286–370.

Joachim Lelewel as an investigator of old world's descriptions and author of “landscapes”

S u m m a r y

In the historiography Joachim Lelewel (1786–1861) spread on the Polish ground the idea of filling texts with maps that gave the additional cognitive and didactic values. Maps developed by him in the historical treaties, especially on history of geography and geographical discoveries, such valuable function. The popularization of the general history and the history of the various regions of the world with a particular emphasis of the former territory of Polish-Lithuanian Commonwealth, Lelewel begun as a lecturer at the Vilnius University in 1815. Later he continued it in scientific dissertations and popular texts addressed mainly to the Polish readers.

The discussion on the subject was limited to the selected maps, elaborated and engraved by him, that had been collected in the *Album of the Polish engraver* (*Albumu rytownika polskiego, D'un Graveur Polonais*) published in Poznań by the bookshop of Jan Konstanty Żupański in 1854. In the preface J.K. Żupański quotes the broad speech of the master remembering how it came to take up the difficult task of curving the copper plates and what was the progress of his craft career. J. K. Żupański, repeated publisher of Lelewel's scientific works, with the great care promoted the uniqueness and versatility of his works developed during the fifty years of research and illustrative works. Among Lelewel's maps and hundreds of their printed versions the most representative for the editors and the hand of the master were chosen. Next to the tables with the pictures of coins, monuments, tombs and various graphic signs adorning ancient items, it contains in the "Landscape section" 12 tables with maps, in the "Numismatic section", 3 tables with maps associated to the images of the Gallic and Dutch coins and in "Polish section" one table with four historical maps.

For the need of the subject presentation the author divided maps due to their role in the text: 1) historical-political maps of the former Polish-Lithuanian Commonwealth, 2) Maps of material culture monuments on the example of coins, 3) Maps presenting the content of the ancient writers works, 4) Copies of maps of the medieval and Renaissance authors.

In the article, maps published in the *Album* were compared with the Lelewel's maps published earlier and the content of the accompanying texts is discussed. Efforts are made to present how the Polish historian had worked, what results he came to and what were his achievements as a researcher of the old geography and maps.

Key words: Joachim Lelewel, historic maps, history of geography, map in didactics, popularization of the Polish history